

B. F. Porsnyev: A nemzeti történet és a világtörténet kapcsolatának néhány kérdése

(Kritikai észrevételek R. Aron „Béke és háború a népek között” c. művéről)

I.

A tízkötetes Világtörténet létrehozásának munkálatai közben a főszerkesztői kollégium (amelynek tagja voltam) s az egyes kötetek szerkesztői-szerzői kollektívái néhány új elméleti feladattal és problémával találták magukat szemben. E kérdések részben megoldódtak a tízkötetes sorozat elkészítése közben kifejtett alkotó munka során, részben azonban a publikált Világtörténet és más összefoglaló kiadványok tapasztalatainak fényében megoldandó örökségként is fennmaradtak a szovjet történészek számára. E fontos módszertani kérdésekhez tartozik a nemzeti történet kapcsolata azzal a mindent felölelő történeti folyamattal, amelyet a szó valódi értelmében világtörténetnek vagy az emberiség történetének nevezünk. A kérdés, egyrészt, tisztán gyakorlati szempontból vetődött fel: mint az általunk szerkesztett Világtörténet egyes kötetében a fejezetek tervezésének és megszerkesztésének kérdése. Van-e, például, elvi jelentősége a világtörténet egyes korszakai helyes megvilágításának szemszögéből annak, hogy milyen az egyes országok történetével foglalkozó fejezetek sorrendje, hogy egyes esetekben melyik ország történetével lenne előnyösebb kezdeni; gyakorlatilag el kellett dönteni, hogy előnyösebb-e néhány ország történetét átfogó fejezetek alkalmazása, vagy pedig lehetőségek szerint szorgalmazni kell, hogy minél több olyan fejezet készüljön, amely adott korszakban egy-egy ország történetét fogja át. Az utóbbi megoldásnak nagyban kedvezett a történészek adott szakképzettsége, szakmai és nyelvi felkészültsége; a komplex megoldás mellett szólt viszont a főszerkesztői kollégiumnak az a törekvése, hogy kiemelje egy-egy korszak tipikus jegyeit, hogy általánosítsa a jellemző és irányadó folyamatokat és jelenségeket. Másrészt azonban, az említett kérdések nemcsak gyakorlati szerkesztői és összeállítói gondok voltak: mögöttük sz egész történettudomány számára nagyjelentőségű elméleti jellegű problémák kontúrjai rajzolódtak fel.

Persze, a Földünkön jelenleg fennálló államok s az itt élő népek nemzeti története az a tárgy, amelyet a szakemberek tanulmányoznak. Mind az összehasonlító módszer alkalmazására, mind az adott történet más történetekkel való kapcsolatainak tanulmányozására, hogy úgy mondjam, csak másodsorban kerül sor, midőn már összegyűlt az adott állam s az adott nép belső történetére vonatkozó ismeretek bizonyos minimuma. Ám valamely állam vagy nép elkülönítése a maga történeti környezetéből egyfajta tudományos absztrakciót jelent: hiszen ezek nem légius térben fejlődtek, hanem a szomszédokkal, az új- és legújabb korban pedig még távol élő népekkel való mélyreható és szoros gazdasági, politikai, kulturális kölcsönhatásban. Az absztrakció, persze, a tudomány legjogosultabb módszere. De világosan kell látnunk, hogy mi az, amitől a kutató elvonatkotzat. S ez az a történeti-módszertani kérdés, amely következőkben magára vonja figyelmünket.

Kezdetről fogva világos volt számunkra, hogy e kérdésnek valamennyi történeti korszak számára más és más megoldása van. Másként szólva, korszakanként egy-egy ország vagy nép

* A neves szovjet történész előadása elhangzott az MTA Történettudományi Intézetében 1967. nov. 20-án.

más országokkal vagy népekkel való kapcsolatának nemcsak a foka, hanem a jellege is rendkívül különbözik egymástól. Marx kifejezése szerint a kapitalizmus korszakában „a Föld gömbölyűvé vált”; csak az új- és legújabb korban fejlődtek ki a Földgömb valamennyi pontja között a közvetlen kapcsolat eszközei s velük a közvetlen kereskedelmi összeköttetés, a mindenirányú közvetlen hírközlési kapcsolatok is. Az újkort megelőzően az egyes népek korántsem ismerték a világ többi népét; csak kisebb részükről voltak ismereteik. Még korábbi korszakokban az egyes népek csak a legszűkebb környezetüket ismerték, csak vele volt kapcsolatuk, s ennél fogva magukat a Föld népessége központjának tekintették, a szó valódi értelmében „embereknek”, a szomszédokat pedig nem tekintették egészen annak („etnocentrizmus”). A kapcsolatok jellegének ezt a gyökeres megváltozását kell elsősorban figyelembe vinnünk. Ezt követően azonban végig kell gondolnunk a dolog másik oldalát is: izoláltan élő nép soha, még az ősközösségi társadalmi rend idején sem volt s aligha is lehetett. A többi népekkel való kapcsolatok egy-egy nép számára létének elengedhetetlen attribútumai közé tartoznak. E kapcsolatok azonban minőségileg különbözők voltak.

A néprajz elsősorban a törzsek és népek között fennálló olyan kapcsolatokat tanulmányoz, amelyek az egymással szemben tudatosan vagy ösztönösen alkalmazott kulturális-életmód szerinti megkülönböztetések révén jutnak kifejezésre. Számos nemzedék gyakran azért ragaszkodik az anyagi és szellemi kultúra egyes sajátosságaihoz, mert ezek különböztetik meg nemzetiségüket, törzsüket, etnikai közösségüket a szomszédoktól. Megállapított tény, hogy minél inkább fenyegeti valamely közösséget függetlenségének elvesztése, annál erőteljesebben ragaszkodik ezekhez a megkülönböztető jellegzetességekhez és tradíciókhoz. A kapcsolatok másik típusa a szomszédos törzsek és népek közötti kulturális diffúzióknak az iméntivel ellentétes jegyeit ölti magára. A néprajz foglalkozik mind a két ellentétes tendenciával.

Későbbi történeti korszakokban a szomszédok közötti kapcsolatokat jellemző más jellegű tényezők kerülnek előtérbe: a kereskedelem és a háború. Számos ókori és középkori nép történeti sorsa nem érthető meg még csak hozzávetőleges pontossággal sem, ha a történész figyelmen kívül hagyja e kapcsolatokat. Államok virágoztak fel és hanyatlottak alá, keletkeztek és semmisültek meg, természetesen, a belső társadalmi-gazdasági életükkel való legszorosabb függésük következtében, de óriási mértékben annak folyományaként is, hogy kedvezők voltak-e a feltételek az adott kereskedelmi körzetben, hogy kedvező volt-e a nemzetközi helyzet vagy éppen mások agressziója fenyegetett. Az ókori és a középkori történetben már nem volt olyan nép, amely ne függött volna mind gazdasági, mind politikai (elsősorban katonai-politikai) szempontból környezetének adott helyzetétől. Valamennyi osztályállam terjeszkedni akart, másokat alávetni; az utóbbiak viszont fokozták katonai erejüket: támadtak vagy védekeztek, azokat a népeket pedig, amelyek a periférián éltek s nem jutottak el még az antagonisztikus osztálytársadalom megteremtéséig, tehát az államiság létrehozásáig, ez a történeti-földrajzi környezet a katonai demokrácia megalkotására készítette. Az egyes államok nemcsak saját katonai erejüket állították szembe a szomszédok erőivel, hanem szövetségeket és blokkokat is létrehoztak. Ilyeténképpen leszögezhetjük, hogy már a kapitalizmus korszaka előtt is kialakultak az államok politikai (és gazdasági) egyetemes kapcsolata, de ezek csak lánc-szerű formában álltak fenn: az egyes államok politikai tekintetben csupán a többé-kevésbé közeli szomszédokkal álltak antagonisztikus vagy szövetségi viszonyban, azok viszont ismét saját szomszédjaikkal és így tovább: úgy, hogy az egyes országok vezetői nem fogták fel és nem is ismerhették a kölcsönös kapcsolatok egész láncát, amelybe objektíve saját államuk be volt kapcsolva.

Ettől az egyetemes jellegű, de láncszerűen fennálló kapcsolat-rendszertől megkülönböztetjük azokat az univerzális kapcsolatokat, amelyek a kapitalizmus korszakával jönnek létre. A szállítás, a kereskedelem, a közlekedési és hírközlő eszközök lehetővé teszik az érintkezést, a szövetségeket, antagonizmusokat bármely két állam között, függetlenül attól, hogy szomszédosak-e vagy sem. A történelem világtörténeté válik nemcsak a szubjektíve nem apercipiált láncszerű kapcsolatok értelmében, hanem teljesen evidensen s a szó valódi értelmében.

Ugyanehhez a tudományos problematikához tartozik az a kérdés is, hogy a rabszolgatartó, feudális és tőkés államok milyen mértékben zsákmányolták ki a közelebbi és távolabbi környezetüket alkotó kevésbé fejlett népeket. Így például, az ókori Kelet államait (Asszíriát, Babilóniát, Egyiptomot, Indiát, Perzsiát, Kínát), továbbá az ókori Görögországot és Rómát, Bizáncot el sem tudjuk képzelni a hozzájuk csatlakozó területek, népek, államok hatalmas perifériája nélkül, ahonnan ömlöttek az áruk, az adók, a rabszolgák, a kultúra egyes elemei. Kevésbé szemmel látható a feudális államok hasonló nyomása a világ népeinek elmaradottabb részére, de a középkori kereskedelem tanulmányozása lehetővé teszi mégis, hogy a középkori karavánutak csatornáin révén munkaalkotta értékeik állandó kiszivattyúzásáról beszélhessünk. Ami a kapitalizmust illeti, az a XVI. században a gyarmati rendszerrel együtt jött létre, s egész további fejlődése során a legszorosabb kapcsolatban állt vele: a kapitalizmus története nem csupán a tőkés értelemben vett fejlett országok története, hanem a földkerekség mindazon többi részének a története is, amelyet a kapitalizmus elnyomott és kiszipolyozott.

Ennek a kiterjedt problémakörnek, amelynek tartalma abban foglalható össze, hogy az egyes népek sorsa elválaszthatatlan az egész történeti mozgástól, a következőkben csupán egy aspektusára térnek ki bővebben, nevezetesen a világ országai és államai közötti politikai kapcsolatok kérdésére, előbb a kérdés-feltevés általános elméleti vonatkozásaira, majd pedig egy speciális történeti példára.

Az Evianban 1966-ban megrendezett nemzetközi szociológiai kongresszuson vetődött fel először nemcsak speciális kérdésként, hanem a konferencia két főkérdésének egyikeként is „a nemzetközi kapcsolatok szociológiája” kérdésének lehetősége és tartalma. A szovjet filozófusok igen aktív részt vállaltak e napirendi pont tárgyalása körüli vitákban és kifejtették nézeteiket e nemzetközi szociológiai fórum előtt. Minthogy „a nemzetközi kapcsolatok szociológiája” létrehozásának kezdeményezője, a neves szociológus, Raimond Aron volt, én, kollegáimmal együtt, az ő nézeteinek kritikáját adtam elő s szeretném Önöket megismertetni e kritikával, minthogy az egynemely pozitív elképzeléshez és téziszhez vezet át hennünket.

II.

„Bolygónk rendszere a termonukleáris korszakban” — ez a tárgya, ez a célja Raimond Aron professzor jelentős munkásságának. E munkásságnak az a célja, hogy megkísérelje elméletileg megalapozni a bolygónkon a termonukleáris fegyverek korszakában fennálló politikai rendszerek kapcsolatainak gyökeres kérdéseire adandó választ.

1954-ben Raimond Aron „A diplomáciai konstellációk elemzéséről” című tanulmányában elsőként vetette fel a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának lehetőségét. 1961-ben a szociológiának ebben az új ágazatában megírta a „Béke és háború a népek között” című terjedelmes művét. R. Aronnak ez az elméleti jellegű kutatása világszerte nagy érdeklődést váltott ki, többek között az „Annales” hasábjain is igen tartalmas replikák jelentek meg róla (1963. 1. sz.).

Raimond Aron francia. Ez a műve azonban egyáltalán nem kapcsolódik a francia tudomány jelenlegi állásához és tradícióihoz. R. Aron könyve az USA-ban készült, amerikai tudományos alapítványok támogatásával (erről a szerző az előszóban említést tesz). A legfontosabb azonban az, hogy műve mintegy betetőzése az amerikai szerzőktől származó munkák egész láncolatának, amelyek részint előkészítették R. Aron koncepcióját, részint folytatták és továbbfejlesztették azt. Ilyenek Morgentau (1960), Wolfers (1952), Sprawt (1962), Hofmann (1960), Frankel (1952), Padelford és Lincoln (1962), Daczek és Thomson (1960), Parker és Perkins (1953), Wright (1955), Paleston (1955), Strauss-Hapet és Possoni (1950), Fox (1959) könyvei. Teljes joggal beszélhetünk egy egész iskoláról a terminológia és a nézőpontok minden különbözősége ellenére is.

R. Aron elméletének amerikai alapozása azonban nemcsak az iskola akadémikus és irodalmi tradícióiból világlik ki. Világtörténeti szintű összegezéseiben őt lényegében az a sajátos

(az ő terminológiája szerint) „bipoláris” helyzet inspirálta, amikor is a világpolitikát nagy mértékben két szuperhatalom: az USA és a Szovjetunió léte és ellentétei határozták meg. Ez a helyzet az, ami irányítja R. Aron szociológiai gondolkodását. Eközben a „bipolarizmust” az egyik, az amerikai pólus szemszögéből vizsgálja. Ez elegendő is lenne, hogy Aron professzort legalábbis mint az adott könyv szerzőjét, csupán az amerikai szociológiai nézetek — francia tanszékről elhangzó — kifejezőjének tekintsük.

A diplomácia-történet és a háborúk története, vagyis a nemzetközi kapcsolatok históriája mindeztől a történettudomány leginkább leíró, tényközlő ágazata maradt, ahol az általánosítások sokkal inkább a diplomáciát és a hadművészetet érintették, semmint maguknak a nemzetközi kapcsolatoknak a lényegét. Mivel hiányzott egy összefoglaló elmélet, tág tere nyílt annak, hogy eltúlozzák egyes diplomaták, hadvezérek, politikusok személyes szerepét. R. Aron munkája éppen azt a kérdést vetette fel, hogy milyen méretű általánosításra van itt lehetőség, képes-e arra a szociológia, hogy a történezt (s a politikust is) a „politikológia” tudományával felfegyverezze.

Mindjárt leszögezném, hogy én is híve vagyok annak, hogy egy ilyen jellegű átfogó elméletet keressünk és létrehozzunk. Ebben a tekintetben egyet értek R. Aronnal. Ha kialakultak és eredményesen fejlődnek a társadalmi élet és a történeti múlt különböző ágazatait — gazdaságelmélettől a társadalomlélektanig — átfogó szociológiai tudományágak, úgy a nemzetközi kapcsolatok és történeti fejlődésük egész területe nem maradhat pusztán leíró, egyes tényeket regisztráló jellegű szakágazat. Egy ilyen jellegű szociológiai tudományág léte mindinkább szükségesnek tűnik. Hiba lenne azonban, ha lebecsülnénk a megvalósításának útjában álló akadályokat. Véleményem szerint ezek óriásiak. Aligha lehet ezt az új tudományágat valamely szociológiai rendszer mellékágaként kialakítani; bármely, akár materialista, akár idealista alapozású szociológiai rendszert alapjaiban ingatna meg, ha az államok, nemzetek, népek közötti kapcsolatok eddig ismeretlen törvényszerűségeit sikerülne felfednünk.

Aron professzor koncepciójában azonban meglepően kevés valóban új eszmére lehetünk. Koncepciója nem felfedezés, hanem csak rendszerezés. Bevezet néhány új munka-fogalmat és terminusz-technikust, mint például: „az erőviszonyok konfigurációja”, „homogén és heterogén rendszerek”, „bipoláris és pluripoláris (multipoláris) rendszerek” stb. Leír néhány, a háború és a külpolitika fogalmkörébe tartozó kategóriát és jelenséget. Ezt az apparátust nyilván felhasználják majd — bizonyos fenntartásokkal — a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának jövőbeli megteremtői.

Aron professzor kísérlete lépést jelent előre abban az értelemben, hogy az adott területen kialakított korábbi kísérlet a német geopolitika tagadásaként jött létre. R. Aron nézetei és módszerei határozottan szemben állnak a geopolitika egész szellemével és létrehozóinak tudományos pretenzióival. Ebben a tekintetben R. Aron koncepciójának kialakulása, gyors elterjedése, maga az a tény, hogy megvitatásra (a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának kérdése formájában) egy nemzetközi szociológiai fórum elé tűzték, bizonyos progresszív jelentőséggel bír. Mi teljesen szolidárisak vagyunk R. Aronnal a geopolitika tagadásában. Már a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának fogalma magában is ellentéte a geopolitikának; ott voluntarizmus uralkodik, itt viszont az objektív törvényszerűségek megismerésére irányuló törekvés. Mi több, úgy is mondhatnánk, hogy a geopolitika politikai credoját tekintve a háborúra irányul, míg a nemzetközi kapcsolatok szociológiája a békés koegzisztenciát szolgálja, ha ezt „prolongált konfliktusként” értelmezi is. Sajnálatos módon R. Aron professzor, a jelenkorról írva, csak a nyugati hatalmaknak tulajdonít olyan törekvéseket, hogy a fenyegető összecsapás helyett a nemzetközi kérdések békés megoldását és rendezését keresik, a marxizmus—leninizmusnak pedig — alaptalanul — azt rója fel, hogy egyik — állítólagos — tétele szerint a háborúk elkerülhetetlen és hasznos jelenségek mindaddig, míg a szocializmus az egész világon végérvényesen nem győzedelmeskedik. Nem ez az elfogult és hazug aktuál-politikai álláspont akadályozta-e meg Aron professzort abban, hogy szociológiai kutatásait igazán tudományosan megalapozza?

R. Aron koncepciójának hiányosságait és elégtelenségét három síkon jelezném: 1. területi síkon, vagyis (a jelenkor kivételével) a „nemzetközi rendszerek” területi leszűkítésében; 2. az idő síkjában, azaz abban, hogy szociológiai elméletének bázisát egyetlen történeti korszakból vett tényanyagra szűkíti le; 3. tartalomilag; amennyiben a nemzetközi kapcsolatok lényegét a stratégiára és a diplomáciára korlátozza.

Kezdjük a területi aspektussal. A történésszel szemben, aki a nemzetközi kapcsolatok tényeit ismertette az egyik állam vagy az összetűzésben résztvevő felek politikájából indul ki, a szociológus a kérdés egésze felől nyit, s az egyes államokban és politikájukban csupán a rendszer részét látja. Ahhoz viszont, hogy a szociológus ne lezárt körön belül mozogjon, mindig egy véglegesen nagy egészről: az emberiségről kellene kiindulnia. Ez esetben a népek és államok közötti választóvonalak ennek az egésznek a struktúrájaként jelennek meg. Az emberiség ezernyi népből és törzsből tevődik össze. Elképzelhető-e valamennyiük saját, külön története? A szociológus előtt az a kérdés áll, hogy mennyire szorosan állt össze az egész a részekből, kiemelhető-e belőle valamelyik összetevő anélkül, hogy közvetlen környezetét és közvetve magát az egészet is károsodás ne érné; rekonstruálható-e elméletben bármelyik kiemelt rész környezetének alapján, feltéve, hogy az utóbbi nem szenvedett változást. Az igazat megvallva, a történészek sohasem tették fel azt a kérdést, hogy az objektív valóság mennyire engedte meg nekik, hogy kiszakítsanak egy-egy államot a vele szemben álló s a vele szövetséges államok adta környezetből.

Kétségtelen, hogy ezek az antagonisztikus és szövetségi kapcsolatok lehetnek mind egyesek és közvetlenek, mind pedig kisebb-nagyobb közbeeső láncszemek által közvetve ható kapcsolatok. A történeti múltban két nép vagy két állam objektíve állhatott egymással bizonyos kapcsolatokban, anélkül, hogy akár egymás létéről is tudomásul bírtak volna: közöttük láncszerű, nem egyenes, közvetett kapcsolat állt fenn. Ezért indokolatlannak tűnik a nemzetközi kapcsolatok rendszerének fogalmát — mint ezt R. Aron teszi — azokra az államokra szűkíteni, amelyek között közvetlen rendszeres kapcsolatok vannak s amelyek kölcsönösen számításba veszik politikájukban egymás katonai erejét. Vannak közvetett, a szereplő személyek tudatában olykor nem tükröződő függések is, ezek lehetnek igen kiterjedtek is; s nélkülük a rendszer fogalma hiányos lenne.

Egyet kell érteni Aron professzorral abban, hogy egész történeti korszakokon át az államok közötti kapcsolatok legmélyén megtalálhatjuk a katonai erőviszonyokat, vagyis a háborús kapcsolatokat s azok mérlegelését. A békés időszak itt mint elodázott vagy mérlegelés alatt álló háború jelentkezik. A diplomácia — ebben az összefüggésben — a háborús fenyegetések előzetes felméréseként szerepel, mint olyan tevékenység, amely szövetségesek nyeresévé saját államának katonai erejét növeli s ellensúlyozza az ellenfél hasonló erőfeszítéseit. A háború a nemzetközi kapcsolatok ultima ratiója maradt. Igaza van Aron professzornak, midőn megjegyzi, hogy a múltban minden hódító — mindegy, hogy mongolok voltak-e vagy spanyolok — gyilkolt és rabolt, s harácsolása egyáltalán nem függött politikai rétegződésének fokától, ellenkezőleg, a háború csak tovább élte azt. Ez arra a megfontolásra készítet, hogy a háborúkat olyan jelenségnek kell tekintenünk, amelyek szociológiai tekintetben mélyebben gyökereznek, mint az igazolásukra szolgáló politikai, eszmei stb. motívumok. Viszont, mint látni fogjuk, Aron professzor korántsem jut megfigyelései alapján e következtetésekre. A legkisebb mértékben sem hajlik arra, hogy megvizsgálja: miért volt a Homo sapiensnek — többezerestendős fejlődése során — jellemzője, hogy tömegesen irtotta a maga nemzetiségéhez tartozókat. Ellenben az Aron-féle nemzetközi kapcsolatok szociológiája végső soron egy másik következtetésre jut: az emberek a történelem folyamán hosszabb időre akkor tudták visszatartani egymást a nyílt háborús összecsapástól, ha kölcsönösen fenyegették egymást, ha az ellenfelek s az egymással szembenálló blokkok egész hatalmát és katonai erejét kölcsönösen számításba vették. Ennek megfelelően a háborús kényszert a diplomáciai ráhatás váltotta fel, de, talán ennél jóval több is állítható: az, hogy az egész emberi civilizáció a háború elodázásának eszközeként fejlődött ki. A történelem folyamán növekedtek az erőegyensúlynak mind a lehetőségei, mind a következményei.

Mint említettem, Aron professzor koncepciójának további gyengeségét abban látom, hogy kutatásainak szféráját gyakorlatilag egy időszakra korlátozza: a „Béke és háború a népek között” című könyvét általában az 1945-től napjainkig terjedő időszaknak szentelte.

Igaz, a könyvben elszórtan található példák a nemzetközi kapcsolatok történetéből a Peloponnészoszi háború idejétől. Napóleon és Clausewitz meglehetősen gyakran feltámadnak a szerző emlékezetében. Mi több, az előszóban R. Aron céloz arra, hogy bár könyve elsősorban napjaink történetét tárgyalja, vannak mélyebbre ható céljai is. Tény azonban, hogy a szerző megkötötte a kezét. Midőn általános szociológiai törvényszerűségeket kívánt feltárni, még hozzá nagy mértékben kivételes történeti esztendő anyaga alapján. A szociológiát így politikai szimpátiáknak és antipátiáknak rendelte alá, s roppant szegényessé tette az általános törvények kimutatása közepette. Véleményem szerint a nemzetközi kapcsolatok egész történetét három kronológiai csoportra oszthatjuk. Az első rész az osztály nélküli törzsek és az amerikai indiánokéhoz hasonló törzsszövetségek kapcsolatait fogja át; másképpen szólva, az első korszak azon, Aron professzor terminológiája szerinti „politikai egységek” kialakulását megelőző időt foglalja magába, amelynek belső struktúrája nem az egység, hanem az osztályok antagonizmusának képét hordozza magában. A második korszak a korai ókorban kezdődik és magába foglalja csaknem az egész írott történelmet. A harmadik korszak 1917-tel kezdődik, előbb egy, majd több olyan állammal az államok rendszerében való megjelenésével, amelyeknek minőségileg új, antagonisztikus osztályoktól mentes belső struktúrájuk van.

Úgy vélem, hogy a nemzetközi kapcsolatok szociológiája alaptörvényeinek feltárásához mindenekelőtt a világtörténet említett korszakai közül a másodikat kell tanulmányoznunk. Ez esetben bebizonyosodik, hogy minden, belső struktúrája szerint antagonisztikus osztályokból álló „politikai egység” külpolitikáját tekintve nem egyéb potenciális hódítónál és agresszornál. Nem foglalkozunk most a kettő kapcsolatának elemzésével. Elegendő leszögeznünk, hogy ez a kapcsolat általános jellegű, vagyis kizár bármiféle kivételt. Ha ez az általános szabály, akkor ehhez elegendő hozzátennünk, hogy ezt a potenciális agresszivitást a konkrét történelemben egy ellentétes irányú agresszió gyakran vagy semlegesítette, vagy éppen tisztán védekező külpolitika követésére kényszerítette. De ahogyan meggyengült a külső fenyegetés, az adott állam maga vált mind fenyegetőbbé egyik vagy másik szomszédja számára. Ez azt jelenti, hogy az egész írott történelem folyamán egészen 1917-ig nem volt olyan állam, vagy államok olyan blokkja, amelyek természetüknél fogva „nem”-et mondtak volna a háborúra. Valamennyit csak kényszeríteni lehetett a békére.

Ez az a történeti színtér, amelyen a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának alapvető általánosításait el kell végeznünk. S ezt követően az általános törvényen változtatás hajtható végre: a kép lényegesen megváltozott, mióta a nemzetközi stratégiai és diplomáciai rendszerben olyan államok jelentek meg, amelyek belső struktúrájából hiányzik az éremnek ez a másik oldala. Külpolitikájuk ez az államok belső természeténél fogva nem lehet agresszív és hódító. Ez, persze, nem zárja ki egyes diplomáciai és stratégiai hibák előfordulását. Egyébként egyáltalán nem véletlen, hogy éppen ezek az államok tettek javaslatot az agresszió világos és egyszerű meghatározására s az összes többiek, a meghatározás minden világossága ellenére is, kitértek az agresszió meghatározására és ezzel az agresszió elítélése elől is.

Végül, fentebb már említettem, hogy R. Aron koncepciójában a nemzetközi kapcsolatok fogalma maga sem tekinthető teljesnek. Az ő felfogásában a nemzetközi kapcsolatok azonosak az államközi kapcsolatokkal a szó közvetlen és szűken értelmezett jelentése szerint. E kapcsolatok szereplői a diplomaták és a katonák, csak ők és senki más. Ez a korlátozás a kérdést óhatatlanul jogi talajra helyezi, a szerzőt a „béke és háború” kérdéseitől a „béke- és háborús jog” kérdéseire viszi.

De a nemzetközi kapcsolatok, köztük az újkor története igazi képének tanulmányozása arról győz meg, hogy ehhez legalább két lényeges kiegészítést kell fűznünk. Először is, látjuk, hogy a gazdasági és a pénzügyi nyomás a nemzetközi politika igen fontos eszköze. Ha a diplo-

máciát a politikai ellenfelekre gyakorolt nyomás vagy a szövetségi kapcsolatok megszilárdításának enyhébb eszközeként értékeljük, akkor ugyanezt — és nem kisebb mértékben — elmondhatjuk például a kereskedelmi blokádról és bojkottról, a hitelnyújtásról és a külpolitikai ráhatás más eszközeiről is. Másodsorban, az Aron professzor által javasolt szűk keretekbe nem férnek bele, például, az anyaországok és a gyarmatok illetve a mandátumos területek közötti kapcsolatok. Ilyenképpen a nemzetközi kapcsolatok óriási területei maradnak kívül a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának látókörén pusztán azért, mert nem sorolhatók a szuverén államok egyenrangú kapcsolatainak körébe. A szociológusnak viszont az a feladata, hogy a reális történeti valóságot általánosítsa, az pedig magában foglalja az egyenlőtlen nemzetközi kapcsolatokat is. Aron professzor nem éppen meggyőzően abban látja a nehézségekből kivezető utat, hogy a nemzeti-felszabadító mozgalom, háború formáját öltve, valami közbülsővé válhat polgárháború és külháború között, sőt államközi kapcsolattá is válhat. Végezetül, hiányzik ebből a szociológiai elméletből a valóság olyan lényeges vonatkozása is, mint a hírszerzés és a kémkedés.

Térjünk vissza ahhoz a főkérdésünkhöz, hogy a tudomány mai színvonalán ki lehet-e dolgozni vagy sem a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának szigorúan tudományos elméletét. A történész szeme megközelíthetőnek és megvalósíthatónak látja ezt a lehetőséget. Ezért R. Aron kezdeményezése hasznos és gyümölcsöző is lehet. De a közöttünk levő nézeteltérés legfőbb pontja tisztán elméleti síkon az, amit Aron professzor könyvében „kiinduló pontnak” nevez. Nem Clausewitz szavaira, hanem háború-meghatározásának filozófiái lényegére gondolok: „A háború erőszakos aktus, amelynek az a célja, hogy az ellenfelet a mi akaratunk végrehajtására kényszerítse.” Tehát a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának alapja „az akarat”, illetve az egymással küzdő akaratok, óhajok sokasága és sokfélesége. A kiindulópont: egy szubjektív alapelv. Aron professzor a háborúnak a történelem krónikáiban feljegyzett különböző céljait kapitálisan rendszerezi. De még csak fel sem teszi a kérdést: miért, honnan, hogyan keletkeznek a politikusoknak a hatalom, a dicsőség vagy az ideológia elterjesztését célzó törekvései. Így azután a szociológus a voluntarizmus foglyának bizonyul. Mennyivel őszintébb volt II. Frigyes, midőn kijelentette: előbb el kell foglalni az idegen területet, azután a jogászok majd kitalálják az indokát. Aron professzor helyel-közzel maga is kénytelen megjegyezni, hogy olykor a motívumok és a célok nem a külpolitika előtt haladnak, hanem e politika igazolását és propagandáját szolgálják. Ezek a megfigyelések azonban pusztán a következtetlenség adójaként jelentkeznek.

A nemzetközi kapcsolatok szociológiája kezdeményezőjének bevallása szerint az új tudományágat nem sikerült szigorúan tudományos, például a közgazdaságtudományhoz hasonló ágazattá tennie. Feltételezi, hogy ez egyáltalán nem is lehetséges: „Nem hozható létre e nemzetközi kapcsolatok olyan összefogó elmélete, ami összevethető lenne az általános gazdaság-elmélettel.” Ez a pesszimizmus annak a gyümölcse, hogy elméletének alapja és számos eleme is labilis, s ezt maga is érzi.

Az amerikai szociológiai iskola eme nem mindennapi produktumával való megismerkedésünk előmozdítja, hogy a szovjet történészek és szociológusok foglalkozzanak a nemzetközi kapcsolatok történetének általános törvényeivel és kategóriáival. A Raimond Aron felfogása szerinti „politikológia” mint tudomány még nem született meg. De megszületett mint halaszt-hatatlan feladat.

III.

Ezek az általános szociológiai megfontolások bevezetőül szolgálhatnak ahhoz, hogy megkísérljünk megközelíteni néhány konkrét példát. Mielőtt általánosságban hozzáfognánk a nemzetközi kapcsolatok szociológiája (vagy: a „politikológia”) megalkotásához, megkísérlem, hogy meghatározott időszak olyan konkrét történeti anyagán, amely a nemzetközi kapcsolatok s egyes államok politikai történetének kölcsönhatását foglalja magába, rámutassak néhány fontos törvényszerűségekre. E vizsgálat tárgyaként már rég kiválasztottam a XVII. század második

negyedének időszakát. Ennek az időszaknak a kiválasztását, először is, az indokolja, hogy a középkor és az újkor határmezején van, vagyis mintegy bevezetője az újkori nemzetközi kapcsolatok történetének. Nevezetesen: ez az első általános európai háború — a Harmincéves háború — időszaka, amely ugyanakkor az angol polgári forradalom európai háttere is volt. Másodszor, az adott időszak kiválasztását elősegítették ezt megelőző kutatásaim: 1948-ban monográfiát jelentettem meg a XVII. század második negyedében Franciaországban lezajlott népi felkelésekről. Későbbi kutatásaim során érdeklődésem a francia belpolitikáról Franciaország nemzetközi helyzetére irányult, majd tovább, más országok, köztük Oroszország külpolitikája felé szélesült. S most már több mint húsz esztendeje olyan művek egész ciklusát publikálom, amelyek e nagy történeti körkép egyes mozzanatait elemzik, a XVII. század második negyedében fennállt államrendszerek kapcsolatainak, egymásra gyakorolt hatásának jellemzését tartalmazzák.

Ez a kutatás a világtörténet — hogy úgy mondjam — „horizontális metszete”, ellentétben a szokásos „vertikális” történetektől, vagyis az egyes államok kronológiai történetétől. Igaz, a „horizontális metszet” számára nem egy bizonyos mozzanatot választottam ki, hanem viszonylag nagy időszakot: 25—30 esztendő, s ehhez még helyel-közzel messzire vezető kirándulásokat is tettem, a XVII. századra azonban, midőn az események nem fejlődnek olyan rohamos gyorsasággal, mint, mondjuk, a XX. században, ez az időszak, amely egy nemzedék életével tekinthető azonosnak, teljesen megfelelő mértéknek látszik.

Az egyes államok közötti „érintkezések” erre a korra nézve meglehetősen egyenetlenül vannak feldolgozva a történettudományban. Ezért az én kutatási feladataim is egyenlőtlenül oszlanak meg. A történettudományi tradíció által létrehozott legnagyobb hiányt én abban látom, hogy Oroszországot mesterségesen elválasztják Európa többi részétől, s hogy az Ázsia népeit magába foglaló orientalisztikát elkülönítik a tulajdonképpeni egyetemes történettől: a Nyugat történetétől. Minthogy a Moszkvai állam külpolitikájára vonatkozóan igen terjedelmes és kevésbé tanulmányozott fondok álltak rendelkezésünkre, természetesen, hogy erőm javát ennek az ugarnak a feltörése nyelte el: Oroszország, Svédország, a Lengyel-Litván állam, Törökország s közvetve más államok külpolitikai kapcsolatainak tanulmányozása a Harmincéves háború időszakában. Valóban, a Követi Hivatal (ahogyan akkor Moszkvában a külügyi osztályt nevezték) levéltára nagyszerű állapotban maradt ránk és csak jelentéktelen mértékben használták fel és publikálták. A levéltár lehetővé teszi, hogy mintegy egybevarrjuk a XVII. század második negyedének mesterségesen szét tépott történeti körképét. Ezzel egyetemben dokumentálni lehet, hogy Oroszország külpolitikája éppen ettől az időtől fogva válik az európai politikai erőviszonyok integráns és fontos tényezőjévé. Sokminden először válik világossá a Harmincéves háború diplomáciai és katonai történetében azáltal, hogy szemügyre vesszük a kérdésnek ezt a kelet-európai aspektusát is.

A korabeli államközi politikai kapcsolatokra éppen az jellemző, amit mi előbb láncszerű kapcsolatnak neveztünk. Nem alakult ki még minden állam minden más állammal való egyetemes kapcsolata, mindegyik elsősorban a szomszédjával kapcsolatban alakította ki politikáját, minthogy csupán róluk voltak kellő ismeretei. Am politikai viszonyok logikája megkövetelte, hogy közvetlen külpolitikai feladatok megvalósításához mind távolabbi szövetségeket keressenek, és ilyenképpen lassanként kialakult és megformálódott az egymással szerződésekkel vagy éppen ellenségeskedéssel egybekapcsolt, igen széleskörű, bár még nem egyetemes jellegű nemzetközi államrendszer. A francia külpolitikát ebben az időben az jellemzi, hogy szövetségeket keres a Habsburg Birodalom (Németország) ellen. E szövetségeket a francia politika Törökországban, Lengyelországban és Svédországban kereste. Így Richelieu híboros minden diplomáciai erőfeszítést megtett, hogy rávegye Svédországot egy Németország elleni intervencióra, ahol is belső küzdelmek folytak. A 20-as években azonban a svéd katonai erőket lekötötte a Lengyel-Litván Állammal folytatott hosszan elhúzódó háború. Franciaország külpolitikája közvetve függőségbe került ettől a távoli háborús konfliktustól. A francia kormány kénytelen volt közeledést keresni a spanyol és osztrák Habsburgokkal, noha az utóbbiak arra irányuló

politikája, hogy uralmuk alatt egyesítsék egész Európát, ellentétben állt a francia függetlenség megőrzésével. S ehhez a bonyolult kapcsolat-rendszerhez a történész áttekintése újabb erőt is hozzákapcsolhat: nevezetesen a Moszkvai állam külpolitikáját.

A Lengyel-Litván Állam soknemzetiségű és meglehetősen mesterségesen létrehozott politikai alakulat volt. Többek között jelentős orosz területeket, valamint Ukrajnát és Belorussziát is magába foglalta. A Moszkvai Államnak a „zavaros idők” és a lengyel—svéd intervenció után az az objektív történeti feladata volt, hogy újraegyesítse ezeket a területeket és népeket. Ez a mélyreható politikai ellentét volt az, amely Kelet-Európa két szomszédos szláv állama között többször is konfliktust váltott ki. Az 1632-ben közöttük kitört háború feloldotta a svéd kormány kezét, hogy megkezdhesse behatolását Németországba, ez viszont megváltoztatta a francia udvar külpolitikáját s ezzel az európai nemzetközi helyzetet is. Mint láthatjuk, nem arról van szó, hogy bármily mértékben is eltúlozzuk vagy felnagyítsuk az orosz önkényuralom külpolitikai aktivitását az első Romanov uralkodása idején, hanem csupán a ténylegesen létrejött láncszerű kapcsolat kialakulásának megállapításáról: még ha az 1632—1634. évi szmolenszki háború mindössze csupán egy gyalog lépése is volt a sakktáblán, ez, mint minden lépés, bizonyos változást idéz elő az összes többi bábu kapcsolatában is. Másrészt viszont a Moszkvai Állam csak azért tudott aktívan fellépni a maga nyugati politikájában, mert az adott pillanatban a nyugati államok politikai erőviszonyaiban olyan adott struktúra alakult ki, amely kedvező lehetőséget teremtett egy új tényező ilyenfajta beavatkozásához.

Részletesen kutattam az orosz—lengyel szmolenszki háborúnak nemcsak az okait, menétét és következményeit. Nem kevesebb figyelmet követeltek az orosz—svéd, az orosz—török kapcsolatok is, minthogy az említett szomszédoktól nagy mértékben függött az említett háború perspektívája és maga a lehetősége is. De, hogy hatni lehessen politikájukra, be kellett kapcsolódnunk szomszédai — barátaik és ellenségeik — politikájába is. Az orosz követségek széleskörű, aktív puhatolózást folytatnak. Hogy hassanak Svédországra, bővítik a kapcsolatokat Dániával. Hogy hatni lehessen Törökországra, megszilárdítják a Perzsiához fűződő kapcsolatokat.

A Moszkvai Állam nyugati politikájának aktivizálódását elősegítette az is, s ezt be kellett szintén mutatni, hogy a Keleten bizonyos fokig szabad keze volt. Kutatásaim külön csoportjában bemutatom, hogy a XVI. század végén, a Kazáni és az Asztraháni kánságok bukása után, a Moszkvai Állam keleti határain nem jött létre erős és állandó jellegű államalakulat. Csak Ázsia déli peremén húzódtott végig egy erős államokból: Törökországból, Perzsiából, Indiából, Kínából álló lánc. A hatáiraikon fekvő középpásziái kánságok a hanyatlás időszakát élték, akár csak a középpásziái mongol államok is. Észak-nyugat és Észak-kelet Ázsia egész hatalmas masszívuma pedig gyakorlatilag állam nélküli terület volt, nagyjából nomád és vadász-törzsek és népek lakóterülete, ahová a XVII. század folyamán csaknem akadálytalanul hatolt be az orosz gyarmatosítás hulláma, előbb a paraszti, kozák, majd ezt követően az adminisztratív-katonai gyarmatosítás is. Katonai erőket a moszkvai kormány ide nem küldött, sőt még a gyarmatosítás és igazgatás költségeit sem viselte gyakorlatilag. Ilyenképpen az ázsiai helyzet szemügyre vétele elősegítheti, hogy megértsünk egyet s mást az európai nemzetközi helyzet megváltozásából.

Amellett, hogy részletesen kutatom a különböző népek kapcsolataiból és egymáshatásából kialakult hálózat egyes szálait, kutatásaim másik aspektusa annak feltárása, hogy milyen hatással voltak a nemzetközi politikára a különböző országokban lezajlott antifeudális mozgalmak, tömegfelkelések, a rendkívül kiélezett osztályharc különböző formái az újkor küszöbén. Az e fajta tényezők között, első helyen, természetesen az angol polgári forradalom áll. A forradalom óriási hatást gyakorolt mind az európai diplomáciára, mind pedig számos európai állam belpolitikai helyzetére. Bemutatom, hogy éppen e forradalom lendülete volt az, ami nem kis mértékben arra bírta a feleket, hogy befejezzék a Harmincéves háborút. A francia külpolitikát ugyancsak jelentősen befolyásolja a Fronde előtt és alatt lezajlott népi felkelések lendülete és jellege. A korszak legjelentősebb népi forradalmi mozgalmi közül kutatásaimban helyet kaptak olyan megmozdulások, mint a katalóniai és Nápolyi Királyság területén lezajlott felkelések, a Bogdán

Hmelnickij vezette ukrán nemzeti felszabadító háború, a Moszkvai Államban lezajlott városi felkelések stb. egészen az 1623—1647. évi kínai parasztháborúig.

A világtörténet XVII. százada második negyedére összpontosított „horizontális metszetnek” ez a sokesztendős részletes kutatása (amelynek első összegezéséről már a stockholmi XI. nemzetközi történész kongresszuson referáltam) általában mintegy kísérleti laboratóriumként szolgált, hogy a tények talaján visszatérhessünk a nemzetközi kapcsolatok szociológiájának egyben az egyes államok más államokkal és népekkel való egyidejű történeti kapcsolatainak általánosításaihoz és elméleti kérdéseihez.